

О. В. Кулікова

Харківський національний медичний університет

Ванітативний мотив та його відгомони в поезії Тараса Шевченка

Кулікова О.В. Ванітативний мотив та його відгомони в поезії Т.Шевченка. У статті простежено своєрідність використання барокового мотиву «суета сует» у творчості Т. Шевченка. В роботі доведено, що ванітативний мотив у творчості поета має чимало спільного з літературою бароко, а роздуми про крихкість і плинність дочасного існування людини та його нікчемність перед вічністю становлять майже неодмінний атрибут творчої спадщини Т. Шевченка. Ця спільність полягає як у тому, що в ході розробки цього мотиву Шевченко на зразок барокових авторів використовує біблійну образність, так і в тому, що він безпосередньо звертається до традиції духовної поезії.

Ключові слова: бароко, мотив, марнота марнот, традиція.

Кулікова О.В. Ванитативный мотив и его проявление в поэзии Т. Шевченко. В статье прослежено своеобразие использования мотива литературного барокко «суета сует» в творчестве Т. Шевченко. В работе доказано, что в творчестве поэта существует много общего с литературой барокко, а мысли о скоротечности человеческой жизни и её ничтожности перед вечностью составляют неотъемлемый атрибут творческого наследия Т. Шевченко. Эта общность заключается как в том, что в ходе разработки этого мотива Т. Шевченко, по образцу авторов барокко, использует библейскую образность, так и в том, что он обращается к традициям духовной поэзии.

Ключевые слова: барокко, мотив, суета сует, традиция.

Kulikova O.V. The vanitative motive and its reflection in T. Shevchenko's poetry. The peculiarity of the baroque "vanity of the vanities" motive use in the creative activity of T. Shevchenko has been observed in the article. It has been proved in the article, that in the poet's creative activity, there are a lot of common with the baroque literature things, and the thoughts about the transient human life and its significance in the course of eternity make up almost inalienable part of the creative inheritance of T. Shevchenko. This generality with the baroque themes lies in the fact that in the course of this theme development, Shevchenko uses both the Bible imagery and appeals to traditions of the baroque poetry.

Key words: baroque, motive, vanity of the vanities, tradition.

Тема «життя – марнота марнот», «життя – мандрівка» проходить червоною ниткою крізь усю літературу бароко, як поезію, так і прозу. Мотиви й образи, за допомогою яких вона розкривається, є спорідненими для поезії і прози.

Широко представлений у духовній поезії бароко мотив «смерть – звільнення від страждань» присутній і в одному з останніх віршів поета, де поет створює картини життя після смерті, які цілком відповідають мотивам духовних пісень. Тим часом у комедії «Сон» Шевченко створив картину сучасної йому Російської імперії, майстерно використовуючи бароковий образ світу-лабіринту й тему «людських різнопуть».

Шевченків концепт «життя – мандрівка» схожий на відповідні уявлення барокових авторів, які доповнюють цей мотив ще й іншим мотивом – «людських різнопуть». Тим часом образ долі має в поета різні відтінки. По-перше, досить часто він збігається з народними уявленнями. По-друге, це поняття, котре ідентифікується з волею. На думку Ф. Колесси, цей образ у Шевченка пов'язаний із відповідним мотивом поезії книжного походження. Крім того, можна навести деякі приклади і з

козацьких літописів, де мотив пошуків або прославлення волі ототожнюється з мотивом долі.

У контексті теми «марності всього земного» виринає й супровідна тема «своєї волі й сумирності перед Творцем» у літературі бароко. Зокрема, вона є в богогласникових піснях, добре відомих Т. Шевченку. У рамках саме такого бачення поет розкриває цю тему й у власній творчості. Для його ранніх творів (до 1845 р.) більш характерний мотив пошуків долі, а пізніше – слави.

Окремими аспектам теми «Ванітативний мотив та його відгомони у творчості Тараса Шевченка» займались Ф. Колесса, М. Ласло-Куцюк, А. Чумаченко, М. Ласло-Куцюк, Л. Ушкалов, Ю. Барабаш та ін.

Найбільш широко в обох зразках поезії – книжної і народної – представлений ванітативний мотив, тобто тема «життя – марнота марнот». Українські барокові письменники розкривали цю тему не тільки в поетичній спадщині, а й у різноманітних збірниках, казаннях, учительній прозі тощо [10: 45].

Можливо, найкраще репрезентує основну спрямованість цієї теми поезія Г. Сковороди, завдяки тому, що вона ввібрала в себе весь

попередній досвід духовної барокової літератури. Так, на тлі мотиву марності всього земного основним мотивом виступає повчання про уникнення земних насолод та гріха й надання переваги життю згідно з Христовим ученням та з молитвою. Основними образами є смерть, якої Сковорода радить не боятися тим, хто «чист душею», «море», що позначає життя, та «пристань», яка, згідно з бароковою іконосферою, означає зустріч із Богом. На підтвердження того, що візія Сковороди є віддзеркаленням візії барокових письменників, можна навести, як приклад, повчальний твір Д. Ростовського «Пирамида, или Столп», присвячений пам'яті архімандрита Києво-Печерської лаври І. Гізеля. Автор висловлює тут схожий погляд на розкоші світу та гріх, а для того, щоб найкраще досягти проповідницької мети, обирає дуже красиві паралелізми ключових понять [8: 511–537].

Духовні пісні з «Богогласника» теж свідчать про те, що барокова поезія має свою неповторну тематику й образність. Чимало цих пісень, найбільш відомих і доступних для широких кіл людей того часу, присвячені саме ванітативному мотиву. Серед них – «Бушует житейское море», «Ми идем по широкой дороге», «Отложим все попеченья», «Скоро, скоро день последней!», «О смерти», «Последний путь». Вони спрямовані на те, щоб людина серед «житейського щастя» не забувала, що ніхто не знає, що може бути завтра, і всі свої надії поклала тільки на Бога [7: 99]. До мотиву «життя – марнота марнот» старі українські поети обов'язково залучають мотив молитви, в якій вони просять у Творця не залишити їх серед «житейського моря життя» [7: 101].

Духовні пісні XVII–XVIII ст. торкаються теми смерті при створенні картин Страшного Суду і при використанні обов'язкового мотиву молитви з проханням до Спасителя бути милосердним до людей: «К Тебѣ прибегаем и милости просим, – / Не воздай по нашим грѣхам».

У духовній поезії широко представлений мотив «смерть – звільнення від страждань». У контексті цієї теми барокові автори обов'язково нагадують людині не тільки про необхідність благочестивого життя, а й про покаяння. Існує навіть цілий цикл духовних пісень типу «набоженських», «покаянних», який представлений понад двома тисячами зразків [9: 43].

У літературній спадщині XVII–XVIII ст. мотив неминучості смерті поети дуже часто передають, використовуючи образ «коси» або «могили». Така традиційна для барокової літератури образність характерна, скажімо, для 10-ої пісні Г. Сковороди, а її тематична та настроєва спрямованість, за висновками дослідників, вчувається в поезії Шевченка «Косар», де смерть теж представлено в образі «коси». Крім того, у цій поезії виринають

мотиви швидкоплинності земного існування, рівності всіх перед смертю – і багатих і бідних, а також, як вже було зауважено, те, що «ніхто не знає, що буде завтра». Зрештою, у бароковій поезії смерть набуває значення «звільнення від страждань» і навіть позитивних конотацій, в яких виражена надія людини на очікуваний спокій, як от, приміром, у цих рядках панахидної пісні: «Упокой Господи, души раб твоих», – а також у словах останнього канону, де згадуються райські обителі, де нема ніяких скорбот, а тільки «жизнь бесконечная». А головне те, що тема «марнота марнот», створювана в бароковій літературі за допомогою ряду інших тем («покаяння», «життя-мандрівка», «спокушання», «гріх») та образів («столп», «моря», «рай», «пекло», «смерті» тощо), не є темою, яка набуває фатального звучання. Навпаки, її лейтмотивом є всюдисущість Бога в людському житті, і навіть ті скорботи, які людина переживає під час життя, служать для того, щоб вона краще підготувала свою душу до життя майбутнього.

У Т. Шевченка теж присутній саме такий мотив. В одному з останніх віршів поет зображує наступне життя ось так: «і веселенько заспіваєм», «почимчикуем спочивать», – тобто картини життя після смерті відповідають мотивам духовних пісень, які походять від євангельського вчення, а вже церковними авторами були широко інтерпретовані й набули найкрасивіших поетичних форм як з боку версифікації, так і з боку образності.

Ще одним типовим бароковим образом, який виринає в контексті теми про крихкість земного існування, є «лабіринт», який, як зазначає Л. Ушкалов, можна трактувати як символ «марного світу й дочасного людського життя» [10: 45]. Так само поширеною в літературі бароко, зокрема в тогочасній поезії, була й тема «людських різнопуть». Її можна знайти у книзі Л. Барановича «Апполлонова люття», десятій пісні Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права». Однак це не єдині твори з подібною тематикою, котрі переслідують передусім повчальну ідею – розповідь про згубність гріхів. Своєрідним відповідником теми «людських різнопуть» у народній поезії є мотив «долі» або «пошуків долі». Його не можна цілком відокремити від книжного мотиву, бо і в мотиві «долі» відлунує образ «життя – мандрівка», який слід розуміти так: життя – це шлях до Бога.

Зазначені мотиви характерні і для поезії Шевченка. Так, у своїй комедії «Сон» він своєрідно наслідує бароковий образ світу-лабіринту й тему «людських різнопуть», а роздуми про крихкість і плинність дочасного існування людини та його нікчемність перед вічністю становлять майже неодмінний атрибут творчої спадщини Т. Шевченка.

«Ванітативний» мотив вважається за «царську дорогу» поезії українського бароко [10: 36]. Мотив «людське життя – суєта суєт» пронизує наскрізь як тогочасну поезію, так і прозу. Розробляючи цей мотив, барокові автори часто апелювали до Біблії. Приміром, Г. Сковорода, присвячуючи цьому мотиву кілька поезій збірки «Саду божественних пісень», бере до них епіграф зі Святого Письма, перетворюючи тим самим пісню на своєрідне авторське тлумачення біблійних слів. Так само робить і Т. Шевченко. Загалом, ванітативний мотив у творчості Т. Шевченка має чимало спільного із літературою бароко. Ця спільність полягає як у тому, що для створення цього мотиву Шевченко на зразок барокових авторів використовує біблійну образність, так і в тому, що він безпосередньо звертається до традиції духовної поезії та усної народної.

Наприклад, одним із джерел мотиву марності людського існування в поемі «Гайдамаки» історики літератури вважають Книгу Псалмів. Тим часом, на думку А. Чумаченко, початок «Гайдамаків»: «Все йде, все минає і краю нема...» [12:128], – нагадує початкові рядки книги Еклезіяста [12: 250].

Мотив швидкоплинності земного буття і тлінності всього суцього звучить і в поемі «Наймичка» (в контексті розмови про людську старість): «...А ще гірше старітися / У білих палатах, – / Старітися, умирати, / Добро покидати / Чужим людям, чужим дітям / На сміх, на розтрату» [13: 331]. Очевидно, цей мотив теж є своєрідним переспівом Псалитиря (Псалом 38). Цей мотив Т. Шевченко використовує і в повісті «Наймичка», один з героїв якої Яким так і говорить Марті: «Кому-то мы после себя добро свое оставим? Не даровал нам с тобою Господь ни дочери, ни сына. Так и помremo одиноки! – Так что ж, что помremo? Люди добрые похоронят, а добро поживут!» [14: 65].

Ф. Колесса слушно писав, що тема швидкоплинності людської краси, особливо дівочої, притаманна для цілої низки творів Шевченка і є своєрідним зверненням поета до відповідника цієї теми в усній народній творчості [3: 184]. Так, у баладі «Тополя» автор від імені героїні (що теж є характерним прийомом барокової лірики), переймається жалем до того, що не вік бути красивою, ще трохи – і краса зав'яне: «Само серце знає, / Кого любить... Нехай в'яне, / Поки закопають! / Бо не довго, чорнобриві, / Карі оченята; / Біле личко червоніє / Не довго, дівчата! / До полудня, та й зав'яне» [13: 114].

У бароковій духовній поезії мотив «життя людини є порох» доповнюється мотивом долі. Шевченкове уявлення «життя – мандрівка» схоже на погляд барокових авторів, які доповнюють цей мотив ще й іншим мотивом – людських різнопуть. Про це яскраво свідчить «Пісня 10-а»

Г. Сковороди. Його народний відповідник представлений мотивом «пошуків долі».

Шевченків образ долі має різні відтінки. По-перше, досить часто він «збігається з народними уявленнями, де панує повна інтимність у взаєминах із долею, як з певною істотою-супутницею, співбесідницею, порадицею або злим генієм, звільнитися від якого не можна. Шукання долі «по тім боці» перегукується у ранній ліриці з мотивами романтичного поривання. Ледача доля, що гуляє в шинку або десь за морем блукає, доля трудяга, що «колоски збирає». По-друге, це поняття «долі», котре ідентифікується із волею» [4: 104]. На думку Ф. Колесси, цей образ немає нічого спільного з народнопісними мотивами [3: 200]. Як приклад, учений наводить розробку цього мотиву в поезії книжного походження, яка потрапила до збірника Максимовича [3: 200]. Крім того, можна було б навести відповідні приклади і з козацьких літописів, де мотив пошуків або прославлення волі ототожнюється з мотивом «долі». Та й для духовної літератури мотив «волі» важить дуже багато. Ця «воля» може розглядатися тут, зокрема, як хиба людської душі: «Да не будет душа твоя рвом, который иногда источает животворную воду смирения, а иногда иссыхает от зноя славы и возношения...» [6: 319].

Саме за такою схемою подана тема «марності всього земного», у контексті якої вириває ще одна супровідна тема «своєї волі й сумирності перед Творцем» в літературі бароко. Відтворена ця тема і в богогласникових піснях, добре відомих Т. Шевченку. У рамках саме такого бачення поет і розкриває цю тему в своїй творчості. Для його ранніх творів (десь до 1845 р.) більш характерний мотив пошуків долі, а пізніше – слави. М. Ласло-Куцок писала, що Шевченко підхопив деякі прийоми, характерні для українського бароко, розвинув деякі мотиви, але в контексті його поезії вони стали звучати по-новому [5: 16].

У сучасному шевченкознавстві поширена думка, що Шевченку була відома пісня Сковороди «Всякому городу нрав і права». Науковці підтверджують це деякою структурною схожістю цього твору з початком поеми «Сон». Тут поет перераховує шляхи людини в житті, а потім їх заперечує. Проте, щодо самої ідеї, така різна позиція Т. Шевченка в осмисленні й поданні ним теми, коли поет нібито переймає наслідування барокового мотиву «життя – марнота марнот», а з іншого боку – вкладає в нього інакший зміст, навіяний бароковою козацькою історіографією, яка вбачає щастя у волі.

Ю. Барабаш висловлює думку, що Шевченко має протилежну від поезії Сковороди думку. Він пише, що твір Сковороди став лише за структурну основу поеми Шевченка «Сон». Далі дослідник зауважує, що в поемі «Сон» домігантою є

історіософія, що підтверджує думку про залежність поглядів Шевченка від історіософської концепції, представленій козацькими літописами [1: 43]. Так, приміром, мотивом уславлення волі сповнені сторінки відомих Шевченку «Історії Русів», літописів С. Величка та Г. Граб'янки, де мотив «волі» ототожнюється зі щастям. Крім того, Шевченко знав чимало дум, котрі уславлювали історичне минуле України з притаманними їм мотивами жалю за старовиною.

Отже, можливо, саме ці два барокові мотиви: «сумирності долі», представленому в духовній поезії та прозі, та «слави, волі», як він звучить у козацькій історіографії, і стали для Шевченка основою його гойдання між двома ідеями.

Починаючи комедію «Сон» структурно співзвучною з піснею Сковороди і навіть використовуючи той самий мотив, Шевченко вбачає щастя зовсім не в тих ідеалах, котрі постають в поезії «Всякому городу нрав і права». Сковорода вбачає сенс людського існування у житті згідно з Христовим вченням, а в поемі «Сон» Шевченко, використовуючи зачин з відповідним паралелізмом, заснованим на антитезі, пройнятий зовсім «не сковородинським пафосом». Цей пафос, як твердив Г. Вервес, навіяний поемою А. Міцкевича «Дзяди» [2: 107–117]. І основним мотивом у комедії «Сон» є «сумування» за тою Україною, яка існувала в часи Гетьманщини, а тепер постає в образі «безверхої хати», «бездітної вдовиці». Він супроводжується ще одним мотивом – засудження лицемірної політики Російської імперії щодо України. Настанові Сковороди, можливо, більше відповідає за змістом Шевченкова поезія «Не завидуй багатому», де поет вдається до переспіву барокової теми примхливості долі й неможливості бути щасливим на землі: «Не завидуй багатому: / Багатий не знає / Ні приязні, ні любові – / Він все те наймає» [12: 286].

Незважаючи на те, що рання поезія Шевченка сповнена мотивів, навіяних козацькими літописами, поет час від часу звертається й до барокового мотиву «сумирності». Так, у поемі «Невольник» простежується ідея, яка відповідає майже всьому бароковому богомисленню: «Той блукає за морями, / Світ переходжає, / Долі-доленьки шукає / Немає, немає... / Мов умерла; а той рветься / З усієї сили / За долею... от-от догнав / І бебех в могилу! / А в іншого сіромахи / Ні хати, ні поля, / Тільки торба, а з торбини / Виглядає доля...» [12: 287].

У духовних піснях простежуються ідеали барокових поетів, сенс яких вбачається в тому, щоб

не приліплятися ні до чого земного, а залишити все і йти за Христом. Але в поезії «Минають дні, минають ночі» Шевченко «вже рішуче рве з такою позицією. Він не хоче спати, спати і спати на волі» і надає перевагу «злій долі» замість спокою. Проте позицію, висловлену в цій поезії, він спростовує в поезії казематного циклу: «В неволі тяжко, хотя й волі / Сказать по правді, не було. / Та все-таки якось жилось./ Хоть на чужому, та на полі... / Тепер же злої тої долі, / Як Бога, ждати довелось. / І жду її, і виглядаю, / Дурний свій розум проклинаю, / Що дався дурням одурить» [13: 19], – ніби повертаючись до барокових уявлень про сенс людського існування.

У період такого душевного борсання – чи то змиритись і прийняти остаточно християнський світогляд в його найчистішому прояві, який він відтворив у повісті «Наймичка», чи надати перевагу мотивам боротьби за волю, за пошуки волі, Шевченко 1845 р. пише поему «Чернець», в якій так майстерно передає обидва вищезгадані барокові мотиви – сумирності й пошуків долі, що навіть важко вловити, якому з них поет надає перевагу. З одного боку, Семен Палій залишає світ з усім, що в ньому є (для нього найдорожче – життя заради України й боротьба за віру), він покидає світ і збирається зректись всього марного й шукати вічного – Бога. І вже коли це питання нібито вирішено, поет пише: «І за Україну молитись / Старий чернець пошкандибав» [13: 52]. Отже, у душі поета ще борються ці дві ідеї. Але, як ми вже відзначали, і в цьому простежується вплив барокової літератури, бо мотив «молитви за Україну» є характерним для попередньої літературної традиції, яка віддзеркалює цілу епоху, наскрізь пройняту християнізмом. А що стосується наявного в бароковій історіографії мотиву волі, то він дуже часто йде паралельно з поняттям «боротьба за волю – боротьба за православу віру». І цей мотив залишається важливим для поета до самого кінця. В одному з останніх своїх віршів він хоч і пише, що не хоче прощатись зі «славою святою», хоче взяти її із собою на той світ, але ж розуміє, що коли не зректись своєї волі, «переплети ріку» не доведеться, тобто повністю відтворює досвід християнської духовної літератури: «Перепливе, перенесем / І славу святою – / Молодую, безвічну. / Або цур їй, друже, / І без неї обійдуся» [13: 373]. Тут відлунує барокова настанова, але вже не історіографії, а агіографії, яка говорить про необхідність зречення всього суєтного для того, щоб зустрітись з Богом.

Література

1. Барабаш Ю. Я. Просторінь Шевченкового слова / Ю. Я. Барабаш. – К. : Темпора, 2011. – 510 с.
2. Вервес Г. Д. Адам Міцкевич в українській літературі / Вервес Г. Д. – К. : Держлітвидав, 1955. – 280 с.

3. Колесса Ф. Фольклористичні праці. Студії над поетичною творчістю Т.Шевченка / Ф. Колесса. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 172–326.
4. Коцюбинська М. Х. Етюди про поетику Шевченка : літературно-критичний нарис / М. Х. Коцюбинська. – К. : Рад. письменник, 1990. – 272 с.
5. Ласло М. Влияние творчества Г. С. Сковороды на поэзию Т. Г. Шевченка / М. Ласло. – București : Centrul de multiplicare al Universității, 1973. – 23 с. – (Доклады и сообщения, представленные на международном съезде славистов, Варшава, 21–27 августа 1973 г.).
6. Лествичник И. Лествица, возводящая на небо преподобного отца нашего Иоанна игумена Синайской Горы / И. Лествичник ; [при подг. текста использовано изд. «Лествица, возводящая на небо» (на церковно-славянском языке). – М. : Синод. тип., 1862]. – Краматорск : Тираж-51, 2001. – 553 с.
7. Почаевский богогласник. – Святогорск : Свято-Успенская Святогорская Лавра, 2009. – 148 с.
8. Ростовский Д. Келейный Летописец / Д. Ростовский // Творения святителя Димитрия митрополита Ростовского. – К., 2007. – С. 41–332.
9. Смілянська В. Л. «Святим огненным словом». Тарас Шевченко: поетика / В. Л. Смілянська. – К. : Дніпро, 1990. – 290 с.
10. Ушкалов Л. В. Есеї про українське бароко / Л. В. Ушкалов. – К. : Факт – Наш час, 2006. – 284 с.
11. Чумаченко А. «Причинна» і Шевченко: інтерпретація поетичного «я» / А. Чумаченко // Світи Тараса Шевченка: збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк ; Львів, 2001. – С. 245–261.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. Т. 1 : Поезія, 1837–1847 / Т. Г. Шевченко ; упоряд., комент., ред. В. С. Бородін ; ред. В. І. Мазний. – К. : Наук. думка, 2001. – 781 с.
13. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. Т. 2 : Поезія 1847–1861 / Т. Г. Шевченко ; упоряд., комент., ред. В. С. Бородін ; ред. В. І. Мазний. – К. : Наук. думка, 2001. – 775 с.
14. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. Т. 3 : Драматичні твори. Повісті / Т. Г. Шевченко ; упоряд., комент., ред. В. С. Бородін ; ред. В. І. Мазний. – К. : Наук. думка, 2001. – 589 с.